

Südabə Rəcəbova
AMEA

İNGİLİS DİLİNİN RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBUNDA SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: sözdüzəltmə üsullarının təsnifatı, morfoloji sözdüzəltmə üsulu, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi, konversiya, leksik-semantik üsul, əsas mənanın daralması, genişlənməsi və metonimik köçürülməsi, terminləşmə, determinləşmə və sadələşmə prosesləri, alınma sözlər

Keywords: classification of word formation methods, morphological way of word formation, formation of complex words, conversion, lexico-semantic method, narrowing, expansion and metonymic transfer of the main meaning, terminological processes, determinological and interrogation, borrowed words

Ключевые слова: классификация способов словообразования, морфологический способ словообразования, образование сложных слов, конверсия, лексико-семантический способ, сужение, расширение и метонимический перенос основного значения, процессы терминологизации, детерминологизации и опрощения, заимствованные слова

İngilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus qaydalar əmələ gəlmişdir.

İngilis dilinin söz yaradıcılığında işlənən bu qaydalar tamamilə bu dilin tarixi inkişafı yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və zənginləşmişdir. İngilis dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni sözləri əsasən aşağıdakı üç prosədə baş verir:

1) yeni söz vahidlərin leksik yolla yaranma prosesi (burada alınma sözlər, semantik dəyişiklik, konversiya və sözlərin sadələşmə hesabına söz artımını qeyd etmək olar);

2) yeni sözlərin morfoloji yolla yaranma prosesi (şəkilçilər vasitəsilə);

3) yeni sözlərin sintaktik yolla yaranma prosesi (mürəkkəb sözlərin yaranması).

V.Çebotaryova bu üsulları fərqli təsnif edir. O, ingilis hərbi terminologiyasının sözdüzəltmə təsnifatını işləyib hazırlamışdır. O, sözdüzəltmənin üç əsas növünü qeyd edir:

1) morfoloji sözdüzəltmə (affikslə, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi, konversiya və ixtisar);

2) leksik-semantik sözdüzəltmə üsulu (mənanın köçürülməsi);

3) alınmalar [3, s.10].

Gördüyümüz kimi bu təsnifat bir qədər fərqlidir: morfoloji və sintaktik üsullar birləşdirilib; sadələşmə prosesi hansı üsula aidliyi isə göstərilməyib. Bundan başqa, mürəkkəb sözlərin əmələgəlməsində alınmalar da qeyd olunur. Bu onunla izah olunur ki, alınmaların ifadə etdikləri anlayış nə dərəcədə vacibdirsə bir o qədər də onların mürəkkəb tərkiblərdə işlənmə tezliyi yüksək olacaqdır.

A.Piñın hesablamalarına əsasən hüquqi terminlərin 32%-ni kök sözlər təşkil edir: *judge, oath, right, draft, case, crime, law, tax, breach* [2, s.10]. Birhecalı kök

sözlər olan terminlər **sadələşmə** nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn, *judge* sözü latın dilindəki *judicem* (*judex* sözünün yiyəlik halı; *jus* “hüquq”+ *dicus* “danışma”, “nitq”) mürəkkəb sözündən yaranmışdır [2, s.11]. İngilis hüquq terminlərinin qədimliyi onların sadələşməsinə səbəb olmuşdur, bunun da nəticəsində birhecalı kök terminlər əmələ gəlmişdir. Bu xüsusiyyət (terminlərin birhecalı olması) yeni törəmə terminlərin asanlıqla yaranmasına şərait yaradır. Məsələn, *tax law, tax base, prize court, war crime*. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilində bunlara uyğun gələn terminlər coxhecalıdır:

tax law - vergi qanunu

tax base - vergi əsası

war crime - hərbi cinayət.

Fleksiya və suffikslərin olmaması ingilis substantiv söz birləşmələrini **mürəkkəb sözə** çevirir: *landtrust* ← land trust; *polltax* ← poll tax; *test-case* ← test case və s.

I. Morfoloji sözdüzəltmə üsulu (affikslə, mürəkkəb sözün əmələ gəlməsi, konversiya və ixtisar) ümumiyyətlə ingilis dili üçün xas olan bir növdür. Lakin burada bəzi qeyri-məhsuldar morfoloji sözdüzəltmə üsul növlərinə rast gəlinir. Məsələn, *mürəkkəb sözlərin* sonunda sifətlərin istifadəsi: *battlewise, seaworthy, infantry-heavy, trigger-happy*; fellərdə *em-ön* affikslərinin istifadəsi: *embus, emplane*.

İngilis dilində hüquq terminlərin yaranması üçün aşağıdakı *şəkilçilər* fəal, məhsuldar hesab olunur: **-ee**: *payee* – pulu alan; pulu qəbul edən; *arrestee* – həbs edilmiş; məhbus; *appllee* – apellyasiya üzrə cavabdeh; *legatee* – varis; *assignee* – müvəkkil; *detainee* – həbsdə saxlanılan şəxs; *employee* – muzzdlu qulluqçu; muzzdlu işçi;

-ship: *committeeship* – himayəçilik; qəyyumluq; *dealership* – sazişlər; razılaşmalar; sövdə; alver; *heirship* – varis statusu; *ownership* – mülkiyyət hüququ; *ambassadorship* – səfir statusu;

-tion: *detection* – cinayətkarı axtarma və ya aşkaretmə; *violation* – qanunu və s. pozma; *protection* – müdafiə; mühafizə; *federation* – federasiya; *constitution* – konstitusiyaya; *interrogation* – dindirmə; *investigation* – istintaq; təhqiqat;

-ment: punishment (cəza); *achievement* – əldə etmə; çatma; yetişmə; *enforcement* – icraya məcbur etmə; *government* – hökumət; *establishment* – qərar; qətnamə;

-ance/-ence: *maintenance* – iddia; ərizə; *evidence* – sübutlar; dəlillər; *offence* – hüquq pozuntusu; cinayət;

-ize/-ise sifətlərdən feillərin yaranması üçün istifadə olunur: *to criminalize* – təqsirləndirmək; ittiham etmək; *to casualize* – müvəqqəti iş yerinə keçirtmək; *to majorize* – həddi-buluğa çatmaq;

-ness: nisbətən az məhsuldar şəkilçi hesab olunur: *business* – iş; məşğuliyyət; kommersiya fəaliyyəti; *witness* – şahid və s.

İngilis dilində hüquq terminlərinin yaranmasında ön şəkilçilər də fəal iştirak edir: **Counter-**: *counterclaim* – qarşılıqlı tələb, iddia; *counterproposal* – qarşılıqlı təklif; *counter-appeal* – qarşılıqlı apellyasiya;

Non-: *non-delivery* – çatdırmama, təhiz etməmə; *non-execution* – icra etməmə, əməl etməmə; *non-taxable* – vergi ödəmədən azad olan;

Co-: *coplaniff (co-plaintiff)* – birgə iddiaçı; **Sub-:** *sub-company* – daha kiçik, tabe olan kompaniya və s.

İngilis dilində hüquq terminləri eyni zamanda həm ön şəkilçi, həm də sufikslə əmələ gəlir:

Discontinuance – xətm etmə, hərəkətə xitam vermə; *transactor* – vasitəçi, münsif, aradüzəldən; *disbarment* – vəkillik rütbəsindən məhrum etmə; vəkillik fəaliyyəti hüququndan məhrum etmə (olma); *disagreement* – fikir ayrılığı.

Hüquq sahəsinə aid *mürəkkəb terminlər* (sintaktik üsul) aşağıdakı modellər üzrə əmələ gəlir (mürəkkəb sözlərin komponentlərinin nitq hissələri üzrə təsnifi):

1) sifət+isim: *necessary defences, extreme necessity, financial damage, general act, cruel design; blackmail* (şantaj); *blackmarket* (qara bazar);

2) adlıq halda isim+vasitəli halda olan isim: *organizer of crime, measure of punishment, isolation from a society;*

3) zərflə sifət+isim: *very dangerous recidivist, wittingly false denunciation;*

4) feili sifət+isim: *penetrated wound, disgraced information, blocked accounts;*

5) sifət+isim+ (sifət+ vasitəli halda olan isim): *compulsory measures of educational nature;*

6) isim+feili sifət tərkibi: *actions offencing social order, circumstances extenuating the responsibility.*

7) isim+isim: *office paper; gunman* (silahlı cinayətkar; quldur); *pawnshop* (lombard); *birthright* (ilklik; birincilik hüququ); *juryman* (prisyajni iclasçıların üzvü);

8) feil+isim: *to initiate a case; to inflict a loss;*

9) feil+zərf: *to interpret broadly;*

10) say+isim: *third part.*

İngilis dilində, o cümlədən hərbi terminologiyasında, ən geniş yayılmış üsul isə *konversiya* hesab edilir. Burada isimlərdən feillərə keçmə prosesini (verballaşma prosesini) xüsusilə qeyd etmək lazımdır: *mortar – to mortar; bridge – to bridge; shell – to shell; rocket – to rocket; billet – to billet; burst – to burst; bypass – to bypass; bluff – to bluff; base – to base; blockade – to blockade.* Feillərlə bildirilən hərəkət mənaca ilkin sözlə bağlıdır. Hüquqi yarımüslubda:

feil→isim: *to rip-off* (oğurluq etmək) – *rip-off* (oğurluq); *to buy-out* (aksiyaların nəzarət paketini almaq) – *buy-out* (aksiyaların nəzarət paketinin alqısı).

Sifət→isim: *military* (hərbi) → *military* (hərbiçilər); *cool* (sakit; soyuqqanlı; təmkinli) → *cool* (özünə nəzarət; təmkinlilik).

İxtisarların müxtəlif növlərini qeyd etmək olar:

heca ixtisarlari: *comsat* – communication satellite; *stanag* – standardization agreement;

baş hərflərdən ibarət ixtisarlari: *NATO* – North Atlantic Treaty Organization; *EAGLE* – Elevation Angle Guidance Landing Equipment;

qarıxıq ixtisarlari: *univac* – Universal Automatic Computer [3, s.12].

II. Leksik-semantik üsul. İngilis dilində hüquq və hərbi terminlər aşağıdakı üsulla əmələ gəlir:

1) əsas mənənin daralması ilə. Məsələn, ingilis dilində: *book* – 1) kitab, qeydlər üçün jurnal; 2) məhkəmə sənədləri dosyesi; *state* – 1) dövlət, 2) ştat; 3) vəziyyət/hal (məsələn: state of emergency – fəvqəladə vəziyyət); *oath* – 1) and, 2) andın mətni; *peace* – 1) sülh, barışıq; 2) ictimai qayda, ictimai asayış.

2) Əsas mənənin genişlənməsi ilə əmələ gələn hüquq terminləri. Məsələn, *broker* – 1) broker, ticarət agent; 2) broker firması; *land* – 1) torpaq mülkiyyəti, 2) dövlət, ölkə, torpaq; *patrimony* – 1) ata tərəfdən miras qalan əmlak, 2) vərəsəlik, miras, irs; *sale* – 1) satılma, satılma, 2) ticarət sazişi.

3) Mənənin metonimik köçürülməsi əsasında əmələ gələn hərbi terminlər: *Kalashnikov* – konstruktorun soyadı və dünyaca tanınmış avtomat; *Pentagon* – ABŞ Müdafiə Nazirliyinin binası və Amerika hərbiçilərinin özləri; *Bren* – ixtiraçının adı və əl pulemyotu; *Sten* – ixriraçının adı və avtomat [3, s.11]. Mənənin metonimik köçürülməsi əsasında əmələ gələn hüquq terminləri: *cabinet* – 1) kabinet, 2) Nazirlər kabineti; *support* – 1) saxlama (əl tutma), kömək etmə, 2) dayaq, arxa, 3) ailəni dolandıran.

Leksik vahidlərin terminləşməsi müxtəlif əlamətlər üzrə baş verə bilər:

- *formanın oxşarlığına görə: dragon's teeth* (tanka qarşı maneələr); *dishtype radar* (parabolik antenna ilə olan radiolokasiya stansiyası); *bipod; choke-point* (düşmənin ən böyük ehtimalla hücum olunacaq dar keçid); *armor-piercing* (zirehdəşən); *back-up system* (rezerv sistem);

- *formanın və funksiyasının oxşarlığına görə: carpet bombing* (xalça üstü/salon bombalamaları); *belt-fed* (kəmərlə ötürülməsilə); *path-control* (trayektoriyasının idarəsi);

- *struktur/quruluş oxşarlığına görə: chamber* (xəznə, sandıq (tüfəngdə); *foxhole* (birməfərlək səngər);

- *assosiasiyaların köçürülməsi əsasında yaranan oxşarlıq: friendly fire* (öz qoşun tərəfindən atəş (altına düşmək); *dive-bombing* (sığıma ilə bombalama); *dog fight* (hava döyüşü); *burst* (partlama, qatar); *flame thrower vehicle* (odsaçan silah) [3, s.12].

Terminləşməyə əks olaraq determinləşmə proses də baş verə bilər. Bu zaman sözlər hərbi sferadan ümumişlək leksikaya keçir: *heart attack, Easter parade; economic blockade* (ürəktutma, Pasxa paradi; iqtisadi blokada) [3, s.14].

Bu halda bəzən sözlərin mənası dəyişir: *battery* – a company sized artillery grouping with six or more guns (altı və daha artıq silahı olan artilleriya qruplaşması rotaya qədər) və *battery* – any large group of related things: “a battery of questions”, “a battery of achievement tests”; *battery* (law) – the crime of attacking sb. physically [5, s.114].

Bir sıra hərbi terminlər danışıqda işlənərək öz mənalarını dəyişiblər. Məsələn: “*blockbuster*” ikinci dünya müharibə zamanı hərbi termin kimi “a large bomb used to demolish extensive areas (as a city block)” (geniş əraziləri (şəhər məhəllələri kimi) məhv etmək üçün istifadə edilən böyük bomba) mənasını kəsb edirdi. Müasir lüğətlərdə isə “a book or film that is very good or successful” (çox yaxşı və ya müvəffəqiyyət qazanmış kitab və ya film) [3, s.12-13].

Bir sıra hərbi terminlər artıq biznes sahəsində də sabitləşiblər, lakin onların ilkin “hərbi mənşəyi” şübhə doğurmur: *strategy, action, operations, campaign,*

force (sales force, task force), division, chief, officer, target, conflict, defeat, capture, strengths, threats, resources.

III. *Alınma*. İngilis dili özü dünya dili olduğu üçün ingilis hərbi terminlərdə alınmaların sayı azdır və bu sahədə terminlərin zənginləşməsi dilin daxili vasitələri hesabına əmələ gəlir (mürəkkəb sözlər, ixtisarlər, sözdüzəldici affikslər) [3, s.11]. Hüquq və diplomatik yarım üslubda isə alınmalar xeyli saydadır, bu xüsusiyyət həmin yarımüslublardan daha çox ictimai dəyişikliklərin təsirinə qalmasından irəli gəlir. Məsələn: *Diplomatic corps, diplomatic mission, diplomatic visit, diplomatic representation, diplomatic correspondence, diplomatic mail, diplomatic courier, diplomatic note* - bu terminlər fransız mənşəlidir, alınma vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir və *adj+noun* modeli ilə yaranmışdır. *Ambassador, agreement, consul* (diplomatik yarım üslub), *person* (şəxsiyyət); *frontier* (sərhəd); *to possess* (malik olmaq, sahib olmaq) (hüquqi yarımüslub). İngilis hüquq terminologiyasında hal-hazırda işlənən və əsas anlayışları ifadə edən terminlərin əksəriyyəti alınma sözlərdir: *parliament* (fr.) - parlament, *justice* (fr.) - ədliyyə, ədalət məhkəməsi, *crime* (fr.) - cinayət, *corpus delicti* (lat.) - cinayət tərkibi; *alibi* (lat.) - alibi. O.M.Koritova ingilis dilinin sözdüzəltməsində fərqli üsul kimi holofrazisi də qeyd edir. *Holofrazis*, bitişmə kimi, sintaktik əsasda yaranan sözdüzəltmə üsuludur və bitişmədən fərqli olaraq onun uzunluğunda məhdudiyət yoxdur [1, s.8]. Holofrazisi təşkil edən **mürəkkəb sözlər**: *ambassador-at-large, bread-and-butter letter; back-and-forth diplomacy, balance-of-power diplomacy; brink-of-war policy; give-and-take policy, middle-of-the-road policy, position-of-strength policy, wait-and-see policy.*

Hərbi terminlərin əmələ gəlməsi ən çox cəmiyyətdə baş verən dəyişiklik (münaqişə, inqilab) və elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Корытова О.М. Когнитивное пространство словосращения (на материале русского и английского языков). Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Тверь, 2008, 19 с.
2. Пыж А. М. Функционально-прагматические и дискурсивные аспекты использования английской юридической терминологии. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Сам. гос. пед. ун-т., Самара, 2005, 21 с.
3. Чеботарева В.В. Английский военный термин в лингвистическом и социокультурном аспектах. Автореф. дисс. ... к.ф.н. М.: 2012, 25 с.
4. Шамсеева Г. Х. Юридическая терминология в английском и татарском языках. Автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. филол. наук. Казань, 2009, 24 с.
5. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Eighth edition, editor: Joanna Turnbull, Oxford University Press, 2010 (without additions).

Summary

Word formation in the official business style of the English language

The article is devoted to word formation in the official business style of the English language. The article gives a classification of word formation methods. Morphological way of word formation (by means of affixes, formation of complex words, conversion and abbreviations), as a whole, is characteristic of the English language. Here, both productive and unproductive affixes are noted. The models on which complex words are

formed (syntactic method) are analyzed. In English, conversion is the most common way. The process of verbalization is especially noted here. In the lexico-semantic method, terms formed by the method of constriction, expansion and metonymic transfer of the basic value are analyzed. In addition, the processes of terminology, determinologization and interrogation are considered. It is noted that most of the terms used in legal terminology are borrowed.

Резюме

Словообразование в официально-деловом стиле английского языка

Статья посвящена словообразованию в официально-деловом стиле английского языка. В статье дается классификация способов словообразования. Морфологический способ словообразования (посредством аффиксов, образования сложных слов, конверсии и сокращений), в целом, характерен английскому языку. Здесь отмечаются как продуктивные, так и непродуктивные аффиксы. Анализируются модели, по которым образуются сложные слова (синтаксический способ). В английском языке самым распространенным способом считается конверсия. Здесь особо отмечается процесс вербализации. В лексико-семантическом способе анализируются термины, образованные способом сужения, расширения и метонимического переноса основного значения. Кроме этого, рассматриваются процессы терминологизации, детерминологизации и опрощения. Отмечается, что большинство используемых в юридической терминологии терминов являются заимствованными.